

پهروهردو فیروونی تورکمان له کوردستانی عیراقدا.

محمد علی عوزیری

له‌دوای داگیرکردنی عیراق له لایهن به‌ریتانیه‌وه خویندنی تورکمانی (زمانی عوسمانی) له قوتابخانه سهره‌تاییه‌کانی ناوچه تورکمان نیشینه‌کان به‌رده‌وام بوو تا سالی ۱۹۳۱ له دواییدا گشت قوتابخانه‌کان بریاری داخستیان درا. تنه‌ها قوتابخانه‌کانی شاری که‌رکوک نه‌بی که چهند سه‌عاتیک ده‌ستیشان کرا بو خویندنی ئەم زمانه. ئەم بریاره تا سالی ۱۹۳۷ به‌رده‌وام بوو تا به‌یه‌کجاری بریاری داخستنی گشت قوتابخانه‌کان درا.

هوی ئەم بریاره بو توندوتیژی چهند که‌سایه‌تیه‌کی تورکمان به‌رامبه‌ر به‌ده‌سه‌لاتی ئەوکات بوو. بویه تا ئەمرۆش هوی پیش نه‌کهوتنی و له‌ناوچوونی سیمای رۆشنیری و ئەده‌بیاتی تورکمان ده‌خه‌نه‌نۆبالی ئەو که‌سانه به‌م جوړه تورکمان له‌م مافه کرا وه‌ک هەرچۆن کوردیش له‌م مافه کرابوون. رووناکیرو رۆشنیرانی تورکمان هه‌ستیان به‌بۆشایی فیروونی زمانی دایک کرد هه‌ر بۆیه‌ش گه‌رانه‌وه سهرچاوه‌کۆنه‌کان که‌باوک و باپیرانیان بو فیروونی زمانی دایک به‌کار ده‌هینا روویان کرده‌هوجره‌کانی مزگه‌وت بو فیروونی زمانی تورکمانی له‌سه‌ر ده‌ستی مه‌لاو زانا نایینییه‌کانی هوی که‌تیايدا جگه له‌ زمان فیرونی به‌سه‌ر کرده‌وه‌ی کتابی کلاسیکی و ته‌ریقه‌کانی سوڤی هه‌روه‌ها ناسینی شاعیره به‌ناوبانگه‌کانی تورکمان له‌ هه‌مووشیان پېشتز (فچولی) که‌ دیوانه‌ شعره‌که‌ی رۆلکی بالای هه‌بوو له‌ پاراستنی زمانی تورکمانی و له‌بیر نه‌کردنی ئەه‌جهدیاتی زمانه‌که. له‌دوای کرده‌وه‌ی چهندین قوتابخانه به‌ زمانی عه‌ره‌بی هوجره‌کانی یه‌که‌یه‌که‌ داخران، تورکمان روویان کرده‌ زمانی عه‌ره‌بی نووسین و خویندنه‌وه‌ی به‌م‌ه‌ش رۆژله‌دوای رۆژ فیروونی و خویندنه‌وه‌ی زمانی تورکمانی له‌ پاشی ۱۵ و رووکردن به‌ره‌و خویندنه‌وه‌و و ده‌سه‌ت هینانی کتابی نوسراو به‌م زمانه‌ رووی له‌ نمان کرد به‌ تاییه‌تی ئەو کتابانه‌ی له‌ لایهن مېشره مه‌سیحیه‌کانی ئەوکات له‌سه‌ر تورکمانه‌کان دابه‌شیان ده‌کرد. و له‌ سه‌ره‌تای ۱۹۵۰ دا چهند کتیبکی شیعری که‌خوی به‌ (۸ کتیب) ده‌دا چاپ کراو دوای کوده‌تایه‌که‌ی سالی ۱۹۵۸ چهند گۆرانکاریه‌ک به‌سه‌ر ره‌وشی فیروونی و رۆشنیری تورکمانی هات و له‌ شوباتی ۱۹۵۹ دا به‌شی تورکمانی له‌ نيزگه‌ی عیراق کرایه‌وه به‌م‌ه‌ش ده‌نگی تورکمان جاریکی تر سه‌ری هه‌لدایه‌وه.

هه‌روه‌ها کوده‌تایه‌که‌ی ته‌موزی ۱۹۶۸ ده‌روازه‌یه‌کی تربوو بو و ده‌سه‌ت هینانی مافیکی رۆشنیری که‌ بو یه‌که‌م جاربوو له‌ میژووی (عیراق) به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی دان به‌م مافانه‌ درا.

بریاری ژماره ۸۹ که له‌ لایهن ئەه‌جومه‌نی سه‌رکرده‌یه‌تی شو‌رش له‌ ۲۴ی کانونی دووه‌می سالی ۱۹۷۰ که‌ به‌پیی ئەو مافی رۆشنیری به‌ تورکمان درا.

برگه‌کان:-

۱- زمانی تورکمانی له‌ قوناغی سه‌ره‌تایی ده‌خویندري.

۲- نامرازه‌کانی تیگه‌پشتن گشتی ده‌کری به‌ تورکمانی بو ئەو قوتابخانه‌ی که به‌ تورکمانی ده‌خوین.

۳- کرده‌وه‌ی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی په‌روه‌رده‌ی تورکمان له‌ وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده‌و فیروونی.

۴- ریگه‌دان به‌ ئەدیپ و نووسه‌رو شاعیرانی تورکمان به‌ دامه‌زراندنی یه‌کتیبه‌یه‌کی تاییه‌ت به‌ خو‌یان و یارمه‌تی دانیان له‌ به‌چای‌پ گه‌یاندنی به‌هه‌مه‌کانیان و هاوکاری کردنیان بو پته‌وکردنی زمانی ئەده‌بیاتی تورکمانی و به‌سه‌تته‌وه‌ی یه‌کتیبه‌یه‌کان به‌ یه‌کتی نووسه‌رانی عیراق.

۵- کرده‌وه‌ی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی رۆشنیری تورکمانی و په‌یوه‌ندی بی به‌ وه‌زاره‌تی رۆشنیری و راگه‌یاندن.

٦- به چاپ گه یاندنی رۆژنامهیه کی ههفتانه و گۆفاریکی مانگانه به زمانی تورکمانی.

٧- زیاد کردنی بهرنامهی تورکمانی له تهله فزیۆنی کهرکوک.

ناشکرایه که سههر کردایهتی شۆرشێ کورد (شۆرشێ ئهیلول) ئهنجومهنی سههر کردایهتی شۆرش که به سههر کردایهتی جهنابی مهلا مستهفا بوو هۆی سههره کی بۆ وهدهست هێنای ئهم بریاره بوو چونکه هههمیشه له کاتی گفتوگۆ کردن دا جهنابی مهلا مستهفا له گهڵ داواکاریه کانی بۆ کورد له تهک ئهوا داواى مافه کانی تورکمانی کردوو و ناشکرایه بۆ ئهوهی ئهم دهستکهوته نه بێته دهستکهوتیکی شۆرش به (٥٠ رۆژ) له پێش مۆرکردنی بریاره میژووویه که ی ١١ نازار درا. بهلام له لایهن کهسایهتیه تورکمانیه کان ناشکراو روون بوو که ئهم دهستکهوته یه کێک بوو له دهستکهوته کانی شۆرش.

دوا به داواى ئهم بریاره رۆژنامهیهک به ناوی (یورد) و گۆفاری (الخوا) که له لایهن کۆمهله ئه دبیبکی تورکمان سههر به یانهی برایی تورکمان له چاپ دران بهردهوام بوو.

نووسین و زاراوهی تورکمانی/

بۆ لیکۆلینهوه له نووسین و زاراوهی تورکمانی کۆن و نوێ دهیبی بگهڕینهوه بۆ سههرچاوهی نووسینهوهی تورکمانی له داستانه کۆنه کانی دا بۆ پێش زیاتر له ههزار سال. بۆمان روون دهیبتهوه لێره دا له داستانی (قارهخان) که باوهری تورکمان به پهیدا بوون و سههرچاوهی ژیانه له بیرواری (الشامانیه) دهدهبری که ئهوکات به زمانی تورکی نوسرا بۆوه ئهوکات ئهوه زمانه وهک زمانه کانی ئهوکات سههرچاوه کانی له نیگار و کێشان و نووسینهوهی وینهی بوو که پێش سالانی زاینی بوو.

زانای بواری ئاسهواری به ناوبانگ (نیونارد دوولی) دهلی دانیشتهوانی بهشی باشووری دۆل و بهشیکی زۆری باشووری له چینیکی تر بوون له چینی سامیه کان که ئهوان نوینهرایهتی بالی رۆژی ئاوابی ناوچه رۆشنیرییه کهی چهرخه بهردینی کۆتایی له قارهی ئاسیا ههروهها له ولاتی فرس و بلوجستان و دهورپشتی مهغولیا بهرچاو دهکهوی و ئهوهی به زمانی سۆمهری دهناسری زمانیکی تاییهتی ئهوان بوو. که ئهوه زمانه به زمانی کۆنی تورکی دادهنری که ههردووکیان له سههرچاوهیه کی ئاسیا و هرگراون بهمهمش بۆمان روون دهیبتهوه یه کهم نووسینهوه له سههر شیوهی وینهی نیگار بووه و ئهوهی بۆیان نهکراوه بهم شیوهیه له سههر ئاستی زمان دهرده برا کهواته به دهنگ. و داستانی (اوغوزخان) به کۆنترین داستان دهژمیری به فتوحات یه کێک له سههر کرده کانی تورکه که میژوووه کهی بۆ نیوان ٢٠٩-١٢٦ پێش زاینی دهگهڕیتهوه ئهم ماوهیه به پیرۆزترین چهرخه تورکی دادهنری وینهیهک لهم داستانه به زاراوهی (الدویغوریه) له کتیبخانهی نیشتمانی پاریس له فهره نسا پارێزراوه.

زاراوه کانی تورک:-

پیش به کارهێنای زاراوهی عهرهبی ئهم دوو زاراوهیه به کار هێنراوه.

١- ابجدیه گوک تورک

له نیگاره کانی (اورخون) دۆزراوه تهوه که باس به ماوهی نیو سهده که ٦٢٠-٦٨٠ ز دهکات که لهو ماوهیه دا (چین) دهسهلاتدار بوو له ناوچه کانی ئهوان ههروهها باس لهو کهسانه دهکات که توانیان ئازادی خۆیان لهم دهسهلاته وهرگرن و بگهڕینهوه بۆ ژیر دهسهلاتی باوک و باپیرانیان. نیگاره کانی ئهم دۆزراوهیه باس له ژیانی تیره کهو کۆچبه رهکان و حکومهت و دهسهلاته که یان دهکات ئهم (ابجدیه) له (٣٨) پیت پێک دیت له سههرهوه بۆ خوارهوه دهست بۆ دهکات به شیوهیه کی ستونی جوار پیتیان دهنگیه (٢٦ ی) بۆ دهنگه (٨ ی) ههمه جوهره.

٢- ابجدیه اویغور

پیش به کارهێنای ابجدیهی عربی به کارهێنراوه له راستهوه بۆ چهپهوه دهنوسریتهوه له ١٨ پیت پێک دی و به کارهێنای نووسینهوهی ئاسانه.

اجدییه کی نوی هه بوو بۆ ئه وهش اجدییه ی لاتینی هه لێژارد. ئاشکرایه که ئهم اجدییه یه له ۳۸ بیت پیک دیت له سه ر شیواز بیسته کانی انگلیزیه به زیاد کردنی چهند ئامرازیکی تر و له دوای هه لێژاردنه که ی کاری بۆ بلاو کردنه وه ی ئهم اجدییه ی کرد له ژیر دروشی بیردۆزی هه تاو (نقریه لغه الشمس) که هاوتی بلاو بوونه وه به کارهینانی له نووسین و خویندنه وه و باری رۆشنیری و ئه ده بیات و پهروه ده میلله تانی تورك و تورکمان ده کات له جیهاندا. دیاره له دوای راپه رینه مه زنه که ی میلله تی کوردستان له کوردستانی عیراقدا له بهاری ۱۹۹۱ دا ریگای دامه زراندن و به گرختنی چهندین گروپی سیاسی کۆمه لایه تی و رۆشنیری سه ری هه لدا له نیو چهند گروپیکی جیا جیا له بۆچوونی سیاسی و په یوهستی به خاکه وه و به م دابهش بوونهش زاراوه ی تورکمانی ئیستا په رت بووه به سه ر سی بهش دا:-

۱- اجدییه ی عه ره بی و زاراوه ی تورکمانی.

۲- اجدییه عه ره بی به زاراوه ی تورکی.

۳- اجدییه ی تورکی و زاراوه ی تورکی.

ئهم دابهش بوونه زیاتر بۆ پهیره و کردنی سیاسه تی زیتر له وه ی خزمهت به نه ته وه که و میلله ته که بکات به لکو ئیستا به کارهینانیان ته نها ئامرازیکه بۆ جیا کردنه وه ی گروپه سیاسی کان له یه کتری دا له میدیاکانی راگه یاندنی تورکمان دا. دیاره جوړی سییه می ئیستا په رت و بلاوتره له دووه که ی پیشتر چونکه خویندن له قوتابخانه و باخچه ی ساویان و بلاو کراوه رۆشنیری و ئامرازه کانی بینین و بیستن و خویندنه وه به زاراوه و اجدییه ی تورکیه که ئهمهش کاریکی زۆری بۆ کراوه له کوردستانی عیراقدا و دیاره بیردۆزی هه تاو (نقریه لغه الشمس) له کوردستانی ئازادکراوی عیراقدا سه ر ده گری به لام له ناوچه ئازاد نه کراوه کاندا تا ئه مرۆ کار به جوړی یه که م ده کری.

نووسینه وه ی تورکمانی لــــه میژوودا

وینه و نووسینه وه و ده برپین له چه رخی پیش زاینی

نووسینه وه ی الصغدییه له نیوان بخاری و سمرقند

له سه ده ی یه که می پ. ز

نووسینه وه ی الاور خوینه که له نیگاره کانی بیتی زمانی الصغدییه وه رگراوه

له نیوه ی یه که می سه ده ی هه شته می (۸) زاینی.

نووسینه وه ی الاویغورییه له نیوه ی دووه می سه ده ی (۸) زاینی.

نووسینه وه ی النسگورییه له ریگای مبشهره فه له کان

له سه ده ی نۆیه می زاینی

نووسینه وه ی عه ره بی دوای سه ده ی ۱۰ زاینی